

Významná stat' K. H. Borovského, v níž definuje zásady literární kritiky

(1846)

KAPITOLA O KRITICE

Vivos voco, mortuos plango, fulgura frango.

„Když se dva spisovatelé někde v Praze večír u piva pohádají, odejde některý z nich honem domů, sedne za stůl a napíše na druhého notnou kritiku. Druhý den nato se kritika vytiskne a třetího dne po večer vyklepají někteří přátelé zkritikovaného tomu, jenž kritiku byl napsal.“

Tak asi představuje si snad mnohý čtenář pražskou kritiku, a v počtu slov, kterým málokdo jak náleží rozumí, ačkoli je každý zhusta vyslovuje, nachází se také *kritika*. Tato ubohá má již po dlouhý čas u nás bídný osud, ba přišla úplně na mizinu tak dalece, že i poctivého jména zbavena jest. Největší část čtenářů a ovšem spisovatelů již vrozenou mají proti kritice nenávisť, a kdyby ještě starý středověký řád panoval, nepochybuji nikterak, že by *kritikové*, zároveň s katy atd., mezi nepoctivé lidi a čtveráky náleželi a na znamení nepoctivosti své aspoň pravý rukáv červený míti museli.

To však ti ubozí nepřátelé *kritiky* nepováží, že vyřknouce smrtelný soud nad kritikou, sami sebe zatracují. Neboť se osměľuju celému světu do očí tvrditi, že je každý člověk *kritikus*. „To je paradoxon!“ Tak tedy uděláme ještě větší paradoxon a řekneme, že jsou obyčejní kritikové, totiž ti, kteří v časopisech knihy a herce a hudbu posuzují, nejskromnější a nejhodnější ze všech. A proč? Protože tito, posuzující lidi a jejich díla, nikoli se neosměľují samého Pána Boha kritikovati, jako to všichni jiní lidé činí. „Dnes je hezky, jen kdyby tak slunce nepálilo!“ „To je ošklivé počasí, samý déšť a plískavice.“ Takto všichni lidé bez přestání Pána Boha kritikují, a pak se ještě opovažují hubovati na literárního kritika, kterému jakživo ani nenapadlo *bibli* do kritiky vzít! — Tak je ten svět zmotaný; ale jen dále.

Již hned na první pohled každému napadlo, že zde budu kritiku a kritiky zastávat, a dá-li se, i vychvalovat; a proto jsem byl přinucen, aby se hned z počátku všechna srdce proti mně nezatvrdila, všechny za spoluvinníky klientů

svých prohlásiti. Dobře vím, že jest pro obžalovaného nejlepší obrana, když může panu soudcovi říci: „Sám takový!“ —

Necháme tedy prozatím všechny ty bohaprázdné kritikaře, kteří všechno napořád kritikuji, a obraťme se jen k těm hodnějším, kritikujícím jenom výhradně knihy. Tito poctiví, prostomilí lidé vystupují také s míněním svým veřejně v tisku, a ne jen tak oustně a pokoutně.

Především nesmíme si tajiti mrzutou pravdu, že je v Čechách (také na Moravě a na Slovensku) z dopuštění božího každý spisovatel také zároveň vlastenec: a tato bytost vlastenecká jest v něm s bytostí spisovatelskou nerozdílně spojena. To se zdá být sice na první pohled nepatrná věc, ale každý kritikus nejlépe ví, jaký to je zpropadený háček. — Některý spisovatel vydá knihu, některý kritikus napíše, že ta kniha nestojí za nic. Kdyby byl onen spisovatel jenom spisovatel, neměl by proti tomu úsudku žádný nic; ba ostatní spisovatelé by se v tom mínění všichni z bratrské a kolegiální lásky také shodli. Ale onen spisovatel je také vlastenec, a proto je v jeho osobě uražena sama vlast a všichni vlastenci napořád; a následovně se onen kritikus od té doby nesmí opovážiti v letě po deváté a v zimě po šesté hodině z domu vyjít bez hole. —

To je ale všechno ještě málo: kromě toho je v Čechách (také na Moravě a na Slovensku) každý vlastenec také (ach bože!) spisovatelem. A vlastencem může být v Čechách každý tvor, rozumný nebo nerozumný, jen když písne české zpívá, z korbělíčku si nalívá, přitom nezná větší slast nežli milovati vlast!! Pak sepíše nějaké spisy a kritika o nich nesmí říci, že jsou špatné, z příčiny svrchu uvedené! Takový je stav kritiky české!

O jemine, o jemine, zkormoučeno jest břicho mé!

Mnozí lidé a kromě toho také Topolovský drží kritiku za zcela zbytečnou aneb za škodnou věc, a aspoň nejméně za maření času. Hanět a posuzovat, to prý že dovede každý, ale sám napsat, to prý je těžká věc! Proti tomu se dá velmi mnoho a rozmanitě namítati.

Předně, že nedovede každý hanět ani posuzovat, aby totiž,

nerozumí-li věci, tou hanou a posouzením sám sebe více nezhanobil. Neboť pouhá hana, pouhý úsudek nemůže v kritice žádného místa míti, a má-li opravdu nějaké platnosti, nemůže to jinak býti než podepsáním známého uznaného jména, kterému k vůli se ten úsudek důvěrně bez důvodů přijímá. Takový ale úsudek pouhý bez důvodů, byť by si od nejslavnějšího spisovatele pocházel, není kritika.

Za druhé není kritika, jak již obyčejně lidi tomu slovu rozuměti chtějí, jenom pouhá hana, nýbrž posouzení, a při posouzení může se chváliti i hanět.

Za třetí není zapotřebí, aby kritik to, co posuzuje, sám lépe napsati dovedl. Již Lessing, jistě kritik a spisovatel z nejnámennějších jeden, takto soudil; ba ještě i kritikům radil, aby pronášejíce úsudky své o vadách spisů, nikdy neudávali způsoby, jak by se nedůstatky opravit mohly, to prý že již není ani povinnost ani potřeba. Zdálo by se, že tato věc tak patrná a pochopitelná jest, že by ani nikomu napadnouti nemohlo žádati, aby vždy posuzovatel všechno, co dobře posouditi dovede, i také tak učiniti aneb dokonce napravit v stavu byl: a přece velmi často v takovém smyslu mluvíti slyšíme, ba i čísti musíme. Cožpak mám, když řeknu, že déšť tomu neb onomu škodí, také i hned ten déšť zastaviti umět? Aneb když řeknu, že mokrý obuví škodí, již takovou obuv zhotoviti, které by mokrý neškodilo? Aneb nesmím dříve říci, že jsou v některém domě malá okna, až se vyučím veškerému stavitelství a sám několik domů vystavím? — ? — Doufám, že tyto příklady dosti patrně na mou stranu mluví, a obračejíce je k věci literárnímu uznati musíme, že ku př. člověk, který sám ani verš ukovati nedovede a také nekul, přece velmi dobře v stavu jest cítiti drsnost, nemotornost v hotových verších. Byli zajisté mužové, kteří kromě kritik pranic jiného nese-psali, a přece v dějinách literatury velmi důležité a čestné místo zaujímají.

Za čtvrté ještě dodati musím, že jest napsati dobrou kritiku mnohem těžší a obtížnější práce než mnohý jiný literární článek, jako již kromě jiných důvodů sama Matice česká uznává, poněvadž kritiky v Časopise Českého museum

dvojnásobně honorovati bude. (To byla ovšem rána do srdce mnohých, nenávidících kritiku tak, jako netopýři světla se štíří.)

Na zastaralou již námitku, že se kritikou odstrašují mnozí, kteří by jinak spisky své na oltář vlasti položili atd., již mnohonáctekrát stejná odpověď dána jest. My zde jenom přistříme tolik, že o takové choulostivé vlastence, kteří se jen proto k literatuře české připojili, že snad lehčeji chvály dojíti mohou než jinde, že o takové, pravím, není co státi. Ostatně se člověk, kterému již spisovatelství v krvi leží a kterému se trochu jasnosti v hlavě blyští, ničím na světě, ani zákazem, ani strachem o výživu, a následovně ani kritikou odstrašiti nedá.

Na jinou ale námitku chytráků, že totiž kritika proto zbytečná jest, poněvadž dobrá kniha i bez ní průchodu najde, a špatná i tak zapomenuta bude, činíme ale opět svůj návrh: totiž aby tito pánové tedy ani spisy své sami nevychvalovali, ani od svých přátel vychvalovati nenechávali, ba aby se i vychvalných, mnoho příslibujících a mámvých titulů na knihách svých zdržovali. Pokavád ale to neučiní, musí se s druhé strany i pravda nemilá o spisech jejich pronést, aby se nikdo — nenapálil.

Samo sebou se již rozumí, že pod pravou kritikou ani kritik jméno své podepsati nemusí, protože na tom nic nezáleží, od koho úsudek pochází, když důstatečně odůvodněn jest. Tenkrát ručí onen úsudek sám za sebe a nepotřebuje garancii známého velikého jména. Namítá-li se něco proti kritice, má to být vždy jen proti tomu, co v ní psáno stojí, o osobě sepsavšího ji nikde zmínky činiti potřeba není: ze samé kritiky dá se již poznati jeho zkušenost a schopnost v té věci. Zkušenost však a vyzralost úsudku není následkem pouhého stáří, sice by byl dubový špalek nejlepším kritikem a spisovatelem.

Tolik námitek zdálo se nám zapotřebí podotknouti, než se k jádru věci samé dostaneme. Ovšem že se tyto námitky jenom proti hanlivé kritice činívají, poněvadž chválu i nezaslouženou každý rád do kapsy vstrčí, ale hana i nezaslouženější jest vždy pro pohaněného neberný peníz.

Nyní ale buď i nám dovoleno něco podstatného proti tomu, co se u nás obyčejně o vyšších knihách píše (kritikami to raději nenazveme), namítnouti. Při těchto „kritikách“ je hlavní potřeba míti dobrou zásobu rozmanitých planých pochval pohotově a nasypati jich něco podle okolností na vyšlou knihu. Čtenáři našich časopisů mi snad dobře rozuměti mohou, co tím míním, a nepochybně již také ty otřelé fráze dobře v paměti nosí. — Takové počínání nejenomže spisovatelství, zanětí tak vážné a důležité, každému a leckomu snadné a přístupné činí, a tudy literaturu zjalovovati pomáhá: ale i ostatně se proti rozumu a vzdělání ducha přehrubě prohřešuje, poněvadž v tak planých panegyrikách, na nic než na osobnosti ohled neberouc, o krásovědě, stylu, poesii atd. nejnesmyslnější náhledy (z nepovážení) rozšiřuje.

Zvláště u nás, kteří jen chudou literaturu máme a jmenovitě ve věcech krásovědeckých téměř (aspoň původně ne) nic jsme nevyvedli, kterým v mnohých velmi potřebných haluzech věd a umění ani jedna kniha k ruce není, u nás by zapotřebí bylo, aby se aspoň příležitostně o všem tom rozumně, nepředpojatě, užitečné náhledy rozšířily a v obecnství průchodu našly. A nejlepší příležitost je k tomu v kritikách, v těch se poznenáhla vyvinouti může celá krásověda, o které až posud smýšlení panuje, jež jinak než šošáckým a vandalským nazvati nemůžeme.

Jak by to ku příkladu, kdyby o krásovědě zdravé a pravdivé zásady panovaly, možná bylo, aby jedna strana hudebníka s jeho skladbami až do nebe stavěla a druhá až do kaluže snižovala, jako toho právě nyní v Praze při Berliozovi příklad máme? —

Již to jediné v kritikách a vůbec při mluvení o uměleckých výtvorech přesměšné jest, jak se slov „génie“ a „talent“ užívá. Máme na světě množství slov takových, za které se nerozum, nesoudnost a žvatlavost rady ukrývají, kterými slovy se něco řekne, a přec nic nepoví, jsou to jakési pohovky, na kterých se úsudek jaksi lenivě roztahuje místo pracného badání a pořádání myšlének. V životě jsme již tak přivykli na titulatury a hodnosti, že se bez nich obejíti nemůžeme

nikde, a následovně i v umění a v poesii míti chceme kaprály, seržanty, oficíry a jenerály, abychom před nimi dle stupně salutovati mohli. To platí hlavně o slovech *talent* a *génie*, které i v nejlepším smyslu pronešené nic nevyzna-menávají a kromě toho to truchlivé neštěstí mají, že se skoro nikdy v rozumném smyslu nevyslovují. Jak dobře by bylo, kdyby se na ta slova ve jménu Mus nějaký interdikt položiti aneb aspoň zdržování se jich a půst *talentgeniový* uložiti mohl! Beztoho jich opravdoví výtečníci nerádi užívali, a ti, kteří o nich mluví, činívají to obyčejně dle zá-sady, že o tom, co nemáme, rádi mluvíváme.

Slovo „talent“ již dokonce nic neznamená a přihodil bych ho zrovna k starému železu vybrakovaných frází školastické filo-sofie středověké. Vysvětluje zrovna tolik, jako když se mluví, že se bez schopnosti k vidění viděti nemůže a slyšeti že se nemůže než skrze schopnost k slyšení atd. A kdo by řekl, že má lev talent k trhání? — — Proto je lev, aby trhal.

A titul „génie“ již úplně jest směšný v tom způsobu, v kterém se dává. Jakého práva má kaprál povýšovati jiné na hodnost jenerálskou? A kdo obyčejně jmenuje básníky a umělce geniami, než takoví, kteří ani básníci ani umělci ani jiného způsobu „génie“ nejsou.

Že však ta slova s mnohými jinými v husté užívání vešla, má dobrou, aspoň chytrou příčinu. Jsou na světě věci, kterým málokdo rozumí, jako ku př. krásověda, hudba a jiná umění atd., o kterých ale jest móda mnoho a obšírně mlu-viti: jakých nesmyslů a mučení by se rozumný člověk o ta-kových věcech dočísti a doslyšeti musel, kdyby se nebyla utvořila jakási asekurace. Taková asekurace jsou některá slova a fráze, které sice nic neznamenají, v kterých se ale tuze snadně a naoko i moudře, a co hlavní věc, neškodně o všem mluvíti dá. Což to u př. poesii neb hudbě škodí, řekne-li se o někom, že jest génie neb talent, neb že má génie, ale ne talent, anebo že má jen talent a žádné génie? Kdyby ale každý bez rozumu o poesii, hudbě, malbě atd. v jiných významných slovech mluvíti počal: ó ubohé Musy, vy byste se tak při tom měly jako rozumná dívka při tla-chání obyčejného jikavčitého neb fračitého lva!

A právě můžeme pozorovat, že se o poesii a hudbě (dvě věci, kterým estetika až posud nejméně rozumí) nejvíce v takových frázích mluvívá a píše.

*

Chceme-li opravdu prakticky o kritice (v obyčejném smyslu toho slova) něco podotknouti, musíme ji především rozvrhnout na dvě zcela rozdílné a nestejně polovice: totiž *kritiku díl naukových a vědeckých a kritiku uměleckých výtoorů*. Zdálo by se, že nemůže vlastně ve věci samé ve-liký rozdíl býti, avšak ten vězí v přirozenosti samých posu-zovaných předmětů.

Věda každá (filosofii vyjímajíc, která ale opravdu mezi vědy nenáleží, což zde dokazovati obšírně by bylo; a k věci samé nyní nepotřebno jest) sama v sobě jistými pevnými, dobře určenými hranicemi obmezena, a proto jasná a patrná jest, a proto posuzovatel vědeckého spisu, nechce-li sebe v potupu a v posměch uvrci, nevyhnutelně aspoň tolik vědě té, do které spis náleží, rozuměti musí jako spisovatel, ne-li více; tu jest ku kritice zapotřebí známostí věcnatých, které se nedají nějak jen naoko líčiti. Kritik udati musí, jak da-lece spisovatel spisem svým rozšířil okres známostí ve vědě své, co nového přidal ke starému již známému, jaké bludy odkryl v dosavadních soustavách atd., což se všechno bez známostí v též vědě nikterak státi nemůže.

Aby však nám někdo zle nerozuměl, musíme zde dodati, že zde vědu béréme v poněkud jiném, a sice širším smyslu než obyčejně, nevylučující ze vědy i tak zvané prostoná-rodní spisy o podobných předmětech, což již také lehko z toho uzavřítí možná, že stavíme vědu (Wissenschaft) na-proti umění (Kunst). K tomuž každý soudný milerád při-svědčí, že jest k dobrému prostonárodnímu spisu, ku př. o fysice, vlastně více a důkladnějších známostí fysikálních zapotřebí než ke spisu o tom samém předmětu v tak zvané vědecké suché formě, poněvadž jest tíž vyložiti neučenému než učenému; nepočítajíc k tomu ani jiných psychologických atd. vědomostí a *zkušeností*, které si nevyhnutelně dobrý prostonárodní vykladač napřed získati musí. A proto

také neschvaluje to takové shůry se dívání a nosem pokrčování suchých formulovitých vědařů na prostonárodní vykladače, které oni ve své školácké nadutosti daleko pod sebe staví, protože jejich spisům každý rozumětí může. Za našich časů také opravdu tito prostonárodní vykladatelé nauk v mnohem větší jsou vážnosti jakožto lidé v každém ohledu světa prospěšnější; věda, odloživši paruku svou, nestydí se vstupovati mezi veškeren lid, udělujíc štědře a užile všeliké své těžké a pracně dobyté resultáty každému, byť by do cechu nepřipsanému.

Na kritikování knih takových naukových a vědeckých nepustí se tak snadně nikdo bez potřebných známostí, poněvadž by, jak již praveno, nevědomost svou jistě objevil. Tu každá špatná kritika, nematouc nic všeobecné mínění, padá na hlavu samého kritikáře.

Zcela jinak stojí v tom ohledu kritika díl uměleckých.

Každé umění nese na sobě jakýsi znak nepochopitelnosti, jakési arkanum: ne snad že by opravdu umělci mezi sebou nějakých cechovních tajností ukrývali před obecným lidem, nýbrž jen proto, že umění všeliké vyznačeno jest jistou neobmezeností, nespoutaností, svobodou. Tato svoboda umění velice již byla zle užívána od lidí neschopných, kteří zvyklí jsou si svobodu představovati co stav nějaký bez všelikých pravidel, beze všech úvazků; kdežto přec vlastně zcela naopak svoboda v umění právě nic jiného není než veliké, neskončené množství rozličných pravidel, z kterých si právě proto, že jich velmi mnoho jest, vybíratí může umělec. A tak se tedy umění jen zdá býti bez pravidel, právě proto, že jich tuze mnoho jest, která se tedy nedají do některé instrukce neb návodu vtěsnati.

Toto stanovisko jest předúležité při posuzování uměleckých výtvorů. Všeobecná stížnost umělců bývá na pedantství, ouzkoprsoost, jednostrannost, školáctví atd. svých kritiků, a musíme přiznati, že věru spravedlivá jest. Vysvětluje se dobře z výše. Takový kritik, znaje sám jen několik pravidel, pokládá tuto svou zásobku za úplný kodex, a nemaje tušení o neskončenosti umění, hotov jest všude kacěrovati, kde se umělec dle jeho (kritikových) pravidel neřídil. Pro-

vedeme toto zdání své prakticky, při čem se však pouze na poesii jakožto nejvšeobecněji známé umění obmezíme, dokládajíce jen tolik, že jest stav kritiky ostatních umění, jako hudby, malby, divadelního herectví atd., mnohem bídňější ještě a temnější než poetické kritiky, ačkoli i ta ubohá jest z většího dílu.

Obyčejně se říká, že jest umění samo v sobě ukončené, že má za účel jen tvoření, že nemusí mít žádnou tendenci atd. To však jsou, jak se zdá, jen plané řeči, asi tak, jako když státy jeden od druhého neodvislé jsou a samostatné, avšak jen tak dlouho, pokud jeden druhý nepřemůže. Totéž platí i o tendenci poesie. Snad mohou být poetické krásy, třeba by ani lidí na světě nebylo: po takových ale krásách také lidem nic není a býti nemůže. Mnohem praktičnější zdá se býti ta sada: že jest poesie proto na světě, aby se lidem líbila. A to jest zrovna také nejlepší odpověď na všechno, co se kdy o tendenční poesii řeklo a říci může. Něco v lidské přirozenosti věčně se opakuje a vždy stejné zůstává, něco se mění: něco se tedy vždy líbí, a něco jen časem. Na každý způsob jest ale *tendenční poesie* lepší než *netendenční*, proto, že jest víc: jest totiž předně *poesie*, a pak ještě o něco víc. Rozumí se však, že musí být především opravdu *poesie*, neboť špatná poesie s nejlepší tendencí přece nebude nikdy *tendenční poesie*. Že však jest *smýšlení* jakési, *směr*, zkrátka *mysl* v poesii něco jiného než tendence, rozumí se samo sebou. Poesie, jakož každý jiný čin rozumného člověka, zajisté musí míti nějaký smysl, nějaký směr; to však ještě není tendenci.

Není všechno, co se o kterém básnickém díle napíše, také kritika: ba ani každé posouzení nemůže se ještě kritikou nazvati. Kritikou jen tenkrát se posouzení nazvati má, když důkladně proběře dílo s umělecké stránky. Jsou však skoro při každém básnickém díle i jiné, a snad časem důležitější stránky, které se posouditi mohou.

Zmíníme se zde také příležitostně o jedné ne sice důležité, avšak u nás v Čechách hojně stránce uměleckých díl. Každé umělecké dílo má tu nevyhnutelnou vlastnost, že od někoho sepsáno jest. Tento zas obyčejně má několik přátel, z nichž-

to jednoho požádá, aby někam do časopisu napsal něco o jeho knize; neboť každá kniha musí si, jak na svět přijde, některý časopis vzít za kmotra, chce-li šťastně životem kráčet. Takový tedy o posouzení požádaný přítel již před čtením věda, jak asi o knize psátí má, nevyhnutelně se pak namáhati musí, aby něco napsal: což obyčejně nemívá veliké ceny, zvláště v kritickém ohledu. Takové „kritiky“ mohly by se v krámích hotové prodávati na vybrání, a čtenář po takovém posudku méně ví o knize, než před ním věděl.

Těž takový následek mají jiného způsobu „kritiky“, které bychom nejraději *šviháckými* nazvali. Jsou to kritiky, kde kritik vlastně v úmyslu nemá představití nám onen spis kritikovaný, jak jest objektivně, kde na zřeteli nemá spisovatele knihy oné, nýbrž sebe samého. On koketuje v kritice sám, chce psát zajímavě, snaží se nejlepší nápady a vtipy své vyvěsiti do ní, a tak se stane, že napíše často spis dosti zábavný, ano i dobrý, leč ne kritiku.

Objektivnost jest vůbec na kritice ouhlavní ctnost: z pravé kritiky chceme poznat dílo samé a spisovatele jeho, chceme odtamtud nabýti odůvodněného soudu o schopnostech spisovatele a o ceně jeho plodu. A proto opět jest zvláště za našich časů druhá ouhlavní ctnost kritikova veliká bibliografická známost, aby mu aspoň v jeho odvětví všechny poněkud výtečnější plody všech literatur známy byly, a tak původní dílo a opsané rozeznati mohl. Ačkoli sice dílu samému výtečnost zůstane vždy svá, přece jest z ohledu na spisovatelovy zásluhy znamenitý rozdíl, je-li dílo jeho neb jiného.

Za našich časů, při tak neskončeném počtu díl uměleckých básnických ve všech literaturách, jest zajisté věc nesebná stopovati literárního pytláka, když opatrný a přitom poněkud schopný jest. Zde by arci především záslužno bylo určití hranice mezi původností a nápodobněním, kdyby ta věc tak lehká a tak krátká byla, že by se vtěsnati mohla do tak nevelkého pojednání. „Nic není nového pod sluncem,“ slyšíme s jedné strany, a s druhé praví se nám: „Nemíř jediná věc na světě, jenž by jiné rovna byla ve všem.“

Mezi těmito dvěma sadami leží naše pravda. Co umíme, naučili jsme se od někoho, a udati hranici mezi napodobňováním a původním tvořením zůstane věčně nemožno. Nejznamenitější umělci často užili patrně cizích myšlének, aniž jim to na ujmu vzato býti může. V praktickém životě velmi dobře se rozeznává pravá zásluha literární od pouhé kopie, a zdá se velmi jisté měřítko býti na literární původnost samo společenské živobytí. Člověk se nedokáže vždy přetvářiti, aspoň se nemůže v společenském životě stavěti *moudřejším*, než jest, a skoro vždycky se může vážnost, jakou kdo ve společnosti požívá, pokládati za nejvěrnější měřítko jeho literárních opravdivých zásluh.

Česká včela 27. 1., 13. a 17. 2., 22.* a 29. 12. 1846, str. 32, 52, 56, 407—408, 413—414

* Když Havlíček začal 22. prosince po desítiměsíční přestávce uveřejňovat druhou část stati (v našem vydání oddělena hvězdičkou), připojil k podtitulu *Pokračování této poznámku*:

Mnozí snad z laskavých čtenářů, zvláště kteří jsou drobet slabší paměti, na tuto naposledy dne 17. února v čísle 14 České včely posledně podanou kapitolu dokonce zapomněli, a kteří nezapomněli, přece se již za ten tak dlouhý uplynulý čas s koncem kdy setkatí ani nenadáli. Ačkoli sice ona „kapitola“ co aforistický článek i bez ukončení smysl by měla, přece nicméně i dle formální povinnosti své ji nyní po roce ukončíme. Kdo si vše na dobrou stránku vykládá, ráčiz si pomyslití, že spisovatel po celý ten rok o této věci dále přemýšlel. Avšak nikdo nebuď k ničemu nucen.